

תוכן העניינים

ז		פתח דבר
1	קווים לאופייה של תרבות היהודים באיטליה כמאות הט"ו והט"ז	ראובן בונפיל
11	ה'מחזור כמנהג רומה', דפוס שונצינו רמ"ו — היבטים טקסטואליים, ביבליוגרפיים והלכתיים	יצחק יודלוב
37	מקונטרסי פיוטים עד הדפוס הראשון: מבחר הפיוטים כתיעוד לשלבי העריכה של מחזור בני רומא	פיטר ש' לנרד
51	ביבליוגרפיה של מחזורים וסידורים כמנהג בני רומא	אנג'לו מרדכי פיאטלי
115	ה'מחזור כמנהג רומה', דפוס שונצינו רמ"ו ומסורת הניקוד	מיכאל ריז'יק

נספחים

145	ה'מחזור כמנהג רומה', שונצין — קזאל מיורי רמ"ו: תוכן הספר ומפתח הפיוטים	פיטר ש' לנרד
161	נוסח ברכת המזון כמנהג בני רומא	יצחק עקיבא סץ

פתח דבר

אין חולקים על התהילה והשבח המגיעים בדין ל'חברת יהודי איטליה לפעולה רוחנית' על פעילותה המבורכת בשטחים שונים ובפרט על פרסומיה השונים הקשורים בדרך זו או אחרת בתרבותה ומורשתה הרוחנית של יהדות איטליה המפוארת. מעטים בעולם כולו בתי-כנסיות לפי מנהג בני רומא ועל אחת כמה וכמה במדינת ישראל, שבה קיים בית-כנסת אחד ויחיד לפי מנהג בני רומא העתיק, השוכן כבוד בלב ירושלים. והנה סביב לבית-כנסת זה מתרכזים אנשי ה'חברה' הנז' המזכים אותנו בין השאר, כאמור, בפרסומים שונים, גדולים וקטנים, המופיעים בהידור-רב.¹

מנהג בני רומא

נראה לי שראשיתו של המחקר המודרני על תולדות נוסח התפילה השגור בפי יהודי איטליה היא מכתבו של שמואל דוד לוצאטו (טריאסטה 1800 – פדובה 1865) אל חוקר הפיוט הדגול לאופולד (יום טוב) צונץ (דטמולד 1794 – ברלין 1886) מיום יג בתמוז תקצ"ח (1838). איש אשכולות זה, שהרביץ תורה בבית המדרש לרבנים בפדובה, חשף בפני ידידו צונץ, בפשטות ובטוב טעם, את עושרו של עולם התפילה והפייטנות במחזור כמנהג בני רומא, ודרכו לעמיתיו המשכילים בארצות אשכנז:

לכבוד ידידי החכם המפואר [...] מהר"ר יום טוב צונץ ברכה ושלום.

ממכתבך היקר מר"ח סיון ראיתי והשתוממתי כי לא בא עד היום לנגד עיניך מחזור בני איטליה או בני רומא, ואז נזכרתי כי גם ידידנו החכם המופלא מוהר"ר ש"ר [שמואל יהודה רפורט] נ"י לא ראה אותו בזמן שכתב תולדות הקליר [...] אז אמרתי בלבי: איך יתכן שאכהה את עיני להודיע לרבים מחזור כ"י והראן, וספרים אחרים כ"י מארצות רחוקות, וממחזור בני איטליה, אשר אני שוכן בתוכם, אתעלם? לכן הנני אליך ידידי היקר לרוות צמאונך ולמלאות את שאלתך, ולהודיעך תכונת המחזור הזה בכל פרטיו.

דע נא ידידי כי היהודים אשר באיטליה הם נחלקים (בענין התפלות) לשלשה מנהגים: מנהג אשכנזי, מנהג ספרדי, ומנהג איטליאנו או מנהג בני איטליה, או מנהג בני רומא, או מנהג הלועזים; וכל אחד משלשת המנהגים האלה יש לו בתי כנסיות לעצמו, וסדר תפלה ומחזור לעצמו, כלם נדפסו כמה וכמה פעמים. ידידנו [...] יוסף אלמנצי יש לו אקסעמפלאר יפה מאד על קלף מסדור תפלות בני רומא

1 נתן פריד, 'הערות לביבליוגראפיה של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא, מאת י' יוסף כהן', ארשת ה (תשל"ב), עמ' 494.

דפוס בולוניה שנת עזרך (1537), גם דפוס אחר על קלף ויניציאה שנת ש"ט על יד קורניליאו אדיל קינד.

ספר תפלה כפי המנהג הנ"ל עם תרגום בלשון איטלקית מאת שד"ל נדפס בווינ בדפוס שמיד בשנת 1829, ונדפס שנית בליוורנו בשנת 1837.

תפלות מנהג איטליאה הן הן תפלות האשכנזים והספרדים, עם קצת חלופים ותוספות; אך המחזור הוא מנהג בפני עצמו, וכולל קצת מפיוטי מחזור אשכנזי, וקצת מפיוטי מחזור ספרדי; והנשאר אשר איננו לקוח לא מפה ולא מפה הוא מלאכת פייטנים איטלקיים, אשר הן מפיוטיהם מאומה במחזור אשכנזי וספרדי, כגון הקרובות לצום הרביעי ולצום העשירי [...] אשר (לפי הנראה מלשונם) הם לר' אלעזר הקליר, והרבה פיוטים לר"ש גבירול ולר' יהודה הלוי ושאר משוררים ספרדים. ואולי תתמה עלי איך אני מזכיר הקליר בין האשכנזים, והלא איטלקי היה, ומעיר Cagliari במדינת Sardegn, ודע אמנם כי נזהרתי בלשוני והזכרתי הקליר לא בין משוררי אשכנז, אלא בין בעלי מחזור אשכנז, כי כן רוב פיוטי נמצאים במחזור אשכנזי, והוא נשיא ראש לכל בעלי המחזור ההוא [...] הדפוס הראשון מן המחזור הזה [כמנהג בני רומא] הוא דפוס שונצין וקזאל מיורי בשנת רמ"ו בשני חלקים [...] ויש ממנו ביד ידידנו יואל הנ"ל [יוסף אלמנצי] עקסעמפלאר אחד על נייר ואחד נחמד ויפה על קלף. ועתה ארשום לך ידידי היקר ראשי פרקים מכל הנכלל בשני חלקי המחזור הזה.²

כך אפוא שד"ל — שהתפלל כל חייו לפי נוסח אשכנז — הרחיב את היריעה ועבר לתיאור מפורט של תוכן 'מחזור מנהג רומה' דפוס ראשון (שונצין — קזאל מיורי רמ"ו). בחלוף ימים ושבועות, שלח לחוקר מברלין סקירה מקיפה בהמשכים על מחזור כתב יד מאויר, אף הוא כמנהג בני רומא, אשר הועתק בפזארו בשנת רמ"א (1481), בעת שכתב יד מפואר זה היה בין אוצרותיו של ידידו הטוב, הגביר גבריאל טריאסטה.³ באיגרות הללו ידיעות חשובות על הפיוטים הרבים הכלולים במחזור, על מחבריהם, על סגנונם של הפיוטים ואפילו הצעות לפתרון קושיות לשוניות ופרשניות של טקסטים ליטורגיים מסוגים שונים. הכול כפי שהשיגה ידו של חכם מזהיר זה בעת שחקר השירה העברית עוד היה כאבן שאין לה הופכין.

בשנת תרט"ז יצא לאור החיבור 'מבוא למחזור בני רומא', פרי עטו של שד"ל, שצורף ל'מחזור כל השנה כפי מנהג איטאליאני' על פי בקשתם של המדפיסים מליוורנו שלמה בילפורטי וחברו. לימים כונתה מהדורה זאת בשם 'מחזור שד"ל', אף שאין ולא כלום בין שד"ל לבין הגהת המהדורה היא (שאגב — איננה חפה כלל משגיאות ומשיבושים). שד"ל הסתפק בכתיבת הקדמה לשני חלקי המחזור ובעריכת 'סדר העבודה כמנהג אפ"ם' (אסטי, פוסאנו, מונקאלוו) מלווה בפירושו. בחיבורו הקלאסי עמד לוצאטו על ייחודו וחיבתו של מנהג בני רומא ועל ייחודם וחיבתם של פיוטי בהשוואה לספרי תפילות של מנהגים האחרים (רומניא, אשכנז, צרפת, ספרד ועוד), ואף הזכיר את מהדורותיו הראשונות:

2 שאלתיאל אייזיק גראבר (מהדיר), אגרות שד"ל, פרזעמישל תרמ"ב, חלק שלישי, עמ' 433–458 (הציטוט בעמ' 433–434).

3 אגרות שד"ל, עמ' 459–476. כתב יד ששון, מס' 23. ראו: בצלאל נרקיס, כתבי-יד עבריים מצויירים, ירושלים 1992, עמ' 173, לוח 53.

מחזור ענינו הקף, והוא מלשון חזור חזור שהוא תרגום ירושלמי של סביב, ומזה מחזור הלבנה ומחזור החמה, ענינם הקף (ciclo); ובלשון סורי אומרים להוראת הסבוב חַדַד (בדל"ת תמורת ז"ן), ובספרי ד' רוסי נמצא ספר גדול בלשון סורי, הכולל סדר תפלות ופיוטים לכל השנה כפי מנהג קצת כומרים היושבים אצל נינוה, ושם הספר חוֹדְרָא, כלומר מחזור [...] מחזור בני רומא נדפס קודם לכל שאר מחזורים, כי הדפוס הראשון ממנו היתה התחלתו בתשרי שנת רמ"ו (1485) בעיר (קטנה) שונצין, והשלמתו בסוף השנה ה"ל בקזאל מיורי (ב' המקומות הם בלומברדיאה במדינת קרימונה) ע"י המדפיסים המפוארים בני שונצין, ועוד שתי פעמים נדפס אחר כך על ידי המדפיסים ה"ל, ואחר כך נדפס בבולונויאה בשנת ש', והיתה השלמתו בערב חג הסוכות ש"א, והוא עם פירוש נכבד, מלאכת הרב רבי יוחנן טריויס ז"ל, וקרא לפירושו קמחא דאבישונא, והפירוש הזה לא נדפס עוד פעם אחרת, אך המחזור בלא פירוש נדפס כמה פעמים [...] המנהג הזה נוהג ברוב קהלות איטליאה, וגם בסלוניקי הוא נוהג בשני בתי כנסת, אחד נקרא איטליאה ישן, ואחד נקרא איטליאה חדש. המנהג הזה עיקר שמו מנהג בני רומא, והוא נקרא גם כן מנהג לועז, מנהג לועזים, מנהג ק"ק איטליאני, ובדפוס מנטובה שנת ש"ך דפוס קטן בסוף החלק השני (והראשון לא בא לידי) מצאתי כתוב מחזור איטלי [...] מאיטליאה ובפרט מעיר רומא (אשר משם הלכו למגנצה עם קרלו הגדול רבי קלונימוס ורבי משה בנו, והם הפיצו מעינות התורה באשכנז) נתפשט המחזור בארצות הצפון, וגם חכמי הצפון הוסיפו בו פיוטים רבים ועזבו קצתם.⁴

נוסח התפילות המכונה 'מנהג בני רומא'⁵ — עם מנהג רומניא הקרוב אליו — הוא מנהג התפילות העתיק ביותר הנהוג בארצות אירופה. נוסח זה הוא חוליה חשובה בתולדות התפילה בישראל, ובו ניכרים בעליל שרידי מנהג ארץ ישראל הקדום, על אף שכוסה לימים בשכבות של פסקי דין, הלכות ונוסחים בבליים כשאר המנהגים.⁶

4 שד"ל, מבוא למחזור בני רומא, מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, ליוורנו תרט"ז, ח"א, עמ' טו-טז (= שמואל דוד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, תל אביב תשכ"ו, עמ' 34-36).

5 ראו: דניאל גולדשמידט, מנהג בני רומא, בתוך: שמואל דוד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, לעיל הערה 4, עמ' 79-102 ובהערות שם (חזר ונדפס בתוך: דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ם, עמ' 153-176) וראו גם: אלברטו משה סומך, עיונים בנוסח התפילה של יהודי איטליה, שרידים יח (תשנ"ט), עמ' לה-נא, ולאחרונה: Peter Sh. Lehnardt, 'Redactions of the prayer book according to the Italian rite. First reconsiderations on the basis of the different outlines of the liturgical poetry', *Italia* 20 (2010), pp. 31-66.

על מסורת הלשון במחזורים כמנהג בני רומא, ראו: מיכאל ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט. על ההשפעות המאוחרות על המנהג (רובן בעקבות תורתם של חכמי הקבלה) ומבקריו מן המאה ה"טז והלאה, ראו: מאיר בניהו, ויכוח הקבלה עם ההלכה, דעת 5 (תש"ם), עמ' 95-99; רות למדן, שני כתבים משל ר' משה באסולה, אגרת לתלמידיו ודרשה לשבת משפטים, מיכאל ט (תשמ"ה), עמ' קא-קצג.

6 עזרא פליישר, 'בחינות בשירת פייטני איטליה הראשונים', הספרות 30-31 (1981), עמ' 131-167; על תהליכי מעבר של איטליה הדרומית, בין אזור השפעת תרבות ארץ ישראלית לבין תרבות 'בבלית', ראו: Roberto Bonfil, *Tra due mondi. Cultura ebraica e cultura cristiana nel Medioevo*, Napoli 1996, pp. 3-133; אברהם גרוסמן, 'אימתי פסקה ההגמוניה הארץ-ישראלית באיטליה?', עזרא פליישר, מרדכי ע' פרידמן, יואל קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה

השם המקורי הוא 'מנהג לועז' או 'מנהג לועזים' (דהיינו מנהג היהודים דוברי השפה הלאטינית או השפות הרומנוטיטיות למיניהן), או 'מנהג בני רומי' (בני רומא, או בני רומה). נוסח זה היה נהוג ברומא רבתי וכנראה גם בקהילות דרום איטליה עד גירושן הסופי במאה ה"ז (1541). מרומא התפשט המנהג לקהילות מרכז איטליה וצפונה, ומכאן השם 'מנהג איטאליאני', כלומר המנהג המשותף לכל קהילות אדמת איטליה. כמו כן התפללו קהלים לפי מנהג זה גם בעיר צפת במהלך המאה ה"ז ועד תחילת המאה הי"ז,⁷ וכאמור גם בבתי כנסת אחדים שבקושטא ובשאלוניקי. יש המכנים אותו 'מנהג איטלקי' לפי השפה העברית בעת החדשה.⁸

כתבי יד של סידורים ומחזורים כמנהג בני רומא נשתמרו בהעתקות רבות בספריות ברחבי העולם. ברשות המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים יותר מ-600 צילומי כתבי יד כאלה (כולל כתבי יד מאוחרים שהועתקו אחרי המצאת הדפוס), רובם מן המאות הי"ג-הט"ו. כתב היד הקדום ביותר הנושא תאריך הוא כתב יד פריז Heb. 599 (מכון לתצלומי כתבי יד עבריים, סרט מס' 11472), משנת כ"ה (1265), אשר הועתק לכאורה ברומא. בהקשר זה, מן הראוי להזכיר כתב יד קדום נוסף, המעיד על המציאות הליטורגית שרווחה באיטליה קודם לכן: זהו 'סדר חיבור ברכות', כנראה מן המאה הי"ב, שהיה שמור בספרייה הלאומית בטורינו והתפלה בשרפה בשנת 1904. בידינו נשארה רק העתקתו בידי שלמה זלמן שכטר ומחקרו של אברהם שכטר, עם נספחיו.⁹

'מחזור כמנהג רומה', שונצין-קזאל מירי רמ"ו

ה'מחזור כמנהג רומה' הוא ראשון המחזורים שראו אור עולם בתקופת ביכורי הדפוס העברי. מלאכת הדפסת המחזור ארכה כמעט שנה תמימה, במילים אחרות – מתשרי רמ"ו (10 בספטמבר – 9 באוקטובר 1485) עד יום כ באלול רמ"ו (21 באוגוסט 1486). במהלך

- גיל, ירושלים 1998, עמ' 143–157; ישראל מ' תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים 2005, בפרט בעמ' 63–70, 76–78.
- 7 דניאל קארפי, בתרבות הרנסאנס ובין חומות הגיטו, תל אביב תשמ"ט, עמ' 236–255; אברהם דוד, עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה ה"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 120–121.
- 8 אליה שמואל הרטום, 'מנהג בני רומי' (נוסח התפילות של האיטלקים), ידע עם ב (תשרי תשי"ד), עמ' 3–6; הנ"ל, 'מנהג בני רומי', מחניים 33 (תשי"ח), עמ' 79–82; מנחם עמנואל הרטום, המנהג האיטלקי בירושלים עיה"ק, ירושלים תשנ"א, עמ' 11.
- 9 Abraham I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy, based on a unique manuscript entitled Seder Hibbur Berakot*, Philadelphia 1930; Israel Davidson, 'The "Seder Hibbur Berakot"', *JQR* 21 (1930–1931), pp. 241–279. אמנם יש הבדלים מהותיים בין 'סדר חיבור ברכות' לבין המחזורים כמנהג בני רומא מן המאות הי"ג-הט"ו ואינני יודע מה טבעו של החיבור 'סדר חיבור ברכות'. בעניין תאריך כתיבת החיבור ועריכתו יש חילוקי דעות בין החוקרים. ישראל מ' תא-שמע (התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 18) מזכירו כעדות הקדומה ביותר על נוסח התפילה באיטליה 'שנערך ונתחבר במחצית השנייה של המאה השתים עשרה', בעריכתו של ר' מנחם בן שלמה, אך בעמ' 250–251 הוא מצביע דווקא על המחצית הראשונה של המאה הי"ב. יש המאחרים את עריכתו של החיבור למאה הי"ג, וראו פ' לנרד באסופת מאמרים זו, עמ' 45. אולם על פי מספר תצלומי כתב היד המקורי, המופיעים בספרו הנ"ל של אברהם שכטר, ניתן לקבוע שכתב היד הועתק כנראה בדרום איטליה במאה הי"ב. חובתי הנעימה להודות לידידי פרופ' מלאכי בית-אריה שהואיל בטובו לחוות את דעתו בנושא.

ההדפסה נאלצו המדפיסים להעתיק את מקומם משונצינו (סונצינו, Soncino) לקזאלמג'ורה (Casalmaggiore), כ-75 ק"מ דרומית-מזרחית, כנראה בעקבות קשיים ועיכובים בלתי ידועים לנו. ניתן לשער שהדפסת שני חלקי הספר רב-ההקף החלה ב-זמנית בשונצינו והושלמה בקזאלמג'ורה כעבור 11 חודשים.¹⁰ ספר גדל-ממדים זה — מכיל את תפילות כל השנה, ושזורים ביניהן הדינים וההלכות השייכים לסדר היום ולמעגל השנה כולה^{10a} לכל בית יהודי — נועד בראש ובראשונה לבני קהילת רומא ולמאות קהילות 'בני רומא' (והנטפלים אליהם' כלשונם של המדפיסים) שבמרכז איטליה ובצפונה בשלהי המאה ה'ט"ו, ולא עבורם בלבד, כך לפחות קיוו בני שונצינו, ככתוב בקולופון הספר:

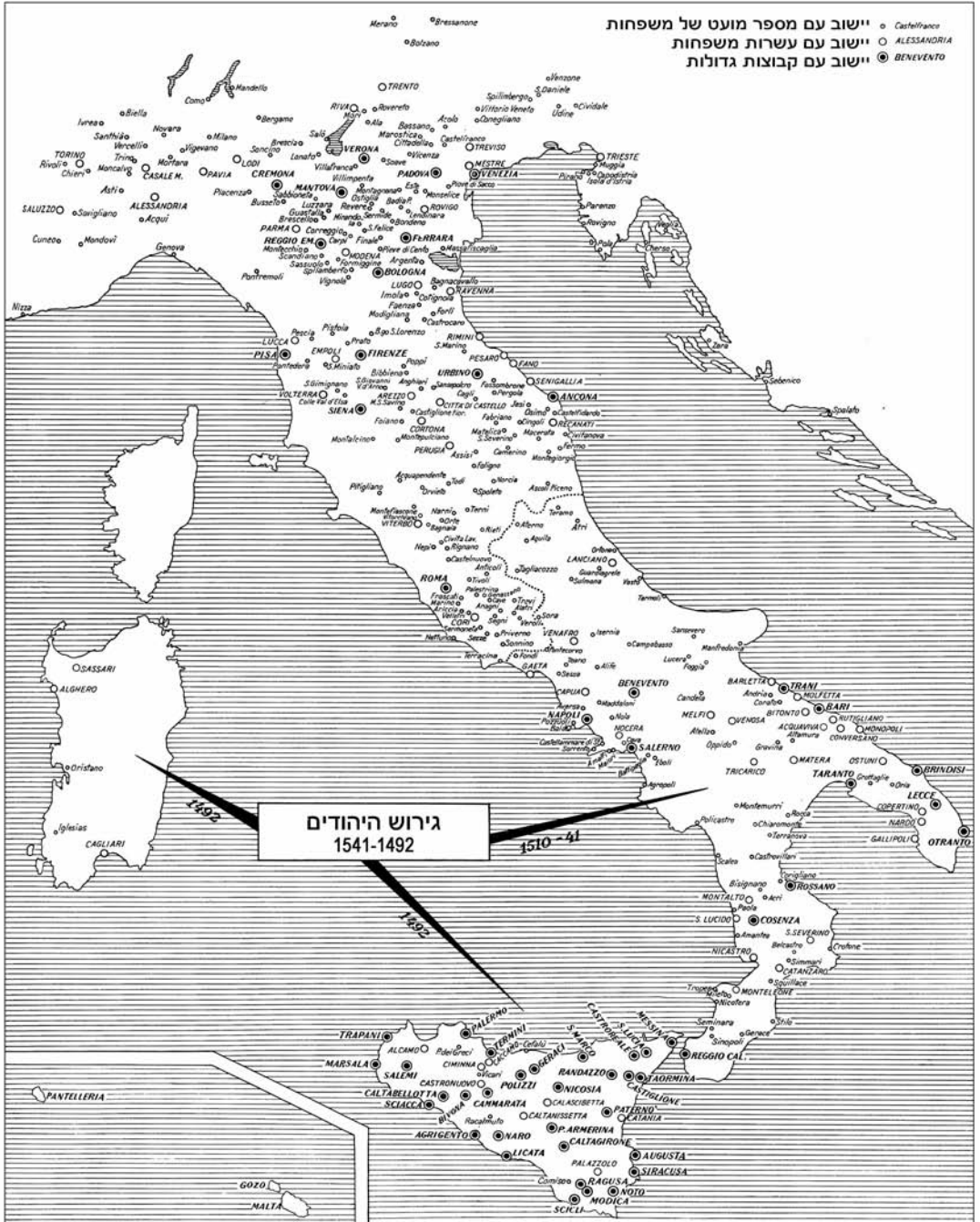
עלינו לשבח לאדון הכל אשר נתן לנו כח ואמץ את ידיו לזכות את הרבים ולהשלים הספר המקודש הזה, נתקבצו בו [...] מהדברים הטובים והתפלות, תחינות ובקשות [...] מלבד הדינים והפסקים הרבים ושאר דברי חפץ היקרים שנכתבו בו שאין ראוי לבית כשר מבני עמינו להיות זולתם, עם היותו כולל כל צרכי הבית ושיזדמן צרכו וידיעתו, מראש השנה ועד סופה [...] נעשה ונסדר על ידי יודעי ספר ומביני מדע ודיוק ואשר ידעו הסדר הנאות [...] באופן היותר שלם שאפשר [...] כפי הנהוג לקהל [...] קדוש רומ"ה והנטפלים אליהם מבני עמינו. ומה ראוי לכל אחד מבני עמינו, אף שלא יהיה מאנשי הקהל הנזכר [...] להמציא לידו ולהיות אצלו ובביתו כלי נכבד ומקודש [...] היתה התחלת בנין הספר הזה על ידיו בני שונצי"ן בעיר שונציין בחדש תשרי שנת רמ"ו [...] והשלמוהו פה קזאל מיורי בשני בשבת בעשרים יום לחדש אלול שנת חמשת אלפים ומאתים וששה וארבעים [...] דהיינו שנה תמימה בקרוב פעלנו ועשינו [...].

המחזור נדפס כאמור בשני חלקים, בגודל 2° (פוליו). מידות המחזור הן 28,3 × 20 ס"מ (על פי עותק מוזיאון יהדות איטליה). בחלקו הראשון 166 דפים (קונטרסים [א]–טו,⁸ יז,⁹ יז–כא,⁸ כב⁶), כאשר הדף הראשון ודף 166 בחלקו השני של המחזור 154 דפים (א–יח⁸, יט¹⁰). הדפים בשני החלקים אינם ממוספרים, אך קיים מספור של הקונטרסים והגיליונות (עם השמטות ושיבושים). אין כותרת-עמוד, שומרי דף או שומרי קונטרס. שטח הסָךְ: 13,5 × 19 ס"מ (על פי עותק מוזיאון יהדות איטליה).

הטקסט מודפס בשלושה סוגי אותיות מטיפוס ספרדי: (א) אותיות רבתי מרובעות בלתי מנוקדות למילות-פתיחה (איניציאלים) ולתפילת 'אתה נותן יד לפושעים' (תפילת נעילה ליוה"כ בח"ב, דף 99ב–100ב); (ב) אותיות מרובעות קטנות יותר עם פיסוק וסימני רפה לרוב טקסט התפילות (ועוד); (ג) 'אותיות רש"י' (כתב בינוני ספרדי מסוגנן שהתפתח באיטליה), ללא פיסוק לרוב ההלכות וההוראות, לתפילות בודדות ולפירוש הרמב"ם למסכת אבות. שם הויה ושם ה': יי (בשתיים או בשלוש יוד"ין, כאשר ה' השלישית מעל שתי ה' האחרות), ה', 'אלדים', 'אלקים' (ולפעמים גם בצורתו הרגילה בה'). השלמת סופי שורות באמצעות הגדלת רווחים בין התיבות והוספת אות (או מספר אותיות) מתוך התחלת המילה שבשורה הבאה.

10 ראו: יצחק יודלוב, 'המחזורים הראשונים כמנהג בני רומא, שונצינו רמ"ו — פאנו רס"ד', קרית ספר סד (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 1435–1448.
 10a ההלכות המרובות שבמחזור זה לוקטו רובן מתוך ספר התדיר לר' משה ב"ר יקותיאל מן האדומים, וראו יצחק יודלוב בספר זה, עמ' 28–34.

פתח דבר

יישובי היהודים באיטליה, 1450–1550. על פי א' מילאנו, Storia degli ebrei in Italia, טריינו 1963

רומא, שונצינו וקזאלמג'ורה במפה הפוליטית של איטליה, בעת הרפסת המחזור

המחזור קושט בעיטורי חיתוכי עץ: (א) מילות-פתיחה משני גדלים שונים נדפסו באותיות רבתי חלולות (לבנות) בתוך לוחיות מעוטרות בעלים ובפרחים על רקע שחור: 'ואתה' (ח"א, דף 5א); 'לעולם' (ח"א, דף 6ב); 'נשמת' (ח"א, דף 26א); 'הא' (ח"א, דף 70ב); 'שיר' (ח"א, דף 98א); 'משה' (ח"א, דף 106ב); 'שמור' (ח"א, דף 123ב); 'ויהי' (ח"א, דף 141ב); 'שומע' (ח"ב, דף 1ב); 'הושענא' (ח"ב, דף 117ב); 'אום' (ח"ב, דף 122ב); 'דברי' (ח"ב, דף 130א). (ב) עיטור עגול על רקע שריגים ופרחים, ובו המילה 'מצה' באותיות חלולות בלתי נפרדות (ח"א, דף 72א).¹¹

המהדורה הראשונה של המחזור שכיחה למדי, באופן יחסי, שהרי אופנברג (בצנווס שלו) מונה לפחות 44 עותקים ממנה, בהם 17 שהודפסו על קלף (כולל עותקים רבים שבתוכם מעורבבים קונטרסי מהדורת רס"ד וכן טפסים בלתי שלמים). כל זאת נוסף למספר עותקים השמורים כיום באוספים פרטיים וכאלה שאבדו במלחמת העולם השנייה.¹²

פקסימיליה של מחזור רמ"ו, על שום מה?

מחזור בולוניה עם פירושו של ר' יוחנן טריוויס משנת ש'–ש"א (1540) חזר ונדפס במהדורת פקסימיליה פעמיים (ניו-יורק תשנ"ג ואשדוד תשנ"ז), ובאתרי האינטרנט ימצא הקורא בקלות מהדורות דיגיטליות אחדות. לעומת זו, מהדורת פקסימיליה של המהדורה הראשונה, שונצין–קזאל מיורי רמ"ו טרם נדפסה בעידן המודרני (למעט תדפיסים מהמחזור, כגון ההגדה של פסח שראתה אור בברלין בשנת תרפ"ג ושנית בתל אביב בשנת תשל"ג). זאת, חרף חשיבותו של המחזור כמקור לחקר תולדות התפילה בישראל.

קביעת נוסחי התפילה של יהודי איטליה ושל מנהגיה נעשתה לרוב, לא בצדק, על יסוד בדיקת תוכנו של מחזור בולוניה הנ"ל.¹³ השוואה מדוקדקת של גרסאות התפילה ושל רשימת הפיוטים

11 לתיאור פיזי מפורט של הספר ראו: פרץ תשבי, 'דפוסי ערש (אינקונבולים)', קרית ספר סד (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 698–709, מס' 39; יצחק יודלוב, 'המחזורים הראשונים כמנהג בני רומא, שונצינו רמ"ו – פאנו רס"ד', שם, עמ' 1435–1448; שמעון קירסון, קטלוג האינקונבולים העבריים מאוסף ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק וירושלים תשס"ד, כרך א, עמ' 140–148, מס' 30 (על קטלוג זה ראו: יצחק יודלוב, על קטלוג האינקונבולים העבריים של בית המדרש לרבנים בניו-יורק, סיני 143 [תשס"ט], עמ' קן–קס); Adrian K. Offenberger, *Catalogue of the Books printed in the XVth Century now in the British Library* [BMC Part XIII: Hebraica], London 2004, pp. 42–44, 167–171. בקטלוג של אופנברג יש לתקן את תאריך הדפסת הספר: 5246 (במקום 5247). (על הקטלוג של אופנברג ראו: B. Hass Weinberg, 'The British Museum catalogue of Hebrew incunabula: an evaluation of its information (design and indexes)', *The Indexer* 25 [2006], pp. 12–15.

12 Adrian K. Offenberger, *Hebrew Incunabula in Public Collections. A first international census*, Nieuwkoop 1990, pp. 107–108, 204, no. 83; Idem, *A choice of corals*, Nieuwkoop 1992, p. 159; Robin C. Alston, *Books printed on vellum in the collections of the British Library. With a catalogue of Hebrew books printed on vellum compiled by Brian Sabin Hill*, London 1996, pp. 1–18 (introduction), pp. 179–212 (Hebrew books): pp. 207–208 בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, יהושע רוזנברג (עורך), אסופת קרית ספר: מחקרים במדעי היהדות ובמקורות ספרים, ירושלים תשנ"ח (מוסף ל'קרית ספר', סח), עמ' 261–273.

13 גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, לעיל הערה 5, עמ' 154; ראו גם: מחזור מנהג איטלייאני לפי הנהוג

בין דפוס רמ"ו (וכתבי היד הקודמים לו) לבין מהדורת בולוניה מצביעה על הבדלים ניכרים פה ושם (לצד הבדלי גרסאות זעירים)¹⁴. תוצאות העיון בנוסח התפילות כמופיע על פי הדפוס הראשון מדגישות ביתר שאת את הקרבה שבין מנהג רומא לבין מנהג רומניא בעת התגבשותם לפני המצאת הדפוס.¹⁵

להלן אני מבקש להצביע על הבדלי נוסח אחדים בין דפוס רמ"ו לבין דפוס בולוניה, המעידים — בין היתר — על הזיקה בין מנהג רומא לבין מנהג רומניא ועל קרבתם לתורת ארץ-ישראל:

(א) במחזור רמ"ו בכרכות השחר, סדר הברכות שונה לחלוטין: ברכת 'המעביר חבלי שנה מעיני ותנומה מעפעפי' והבקשה המצורפת לה 'יהי רצון מלפניך [...] שתרגילני לדבר מצוה' נדפסו לפני שאר ברכות ההשכמה.¹⁶ נוסח הברכה השנייה היא 'שלא עשני גוי' (תחת 'שעשיתני ישראל'), ברכת 'מגביה שפלים' איננה כלל¹⁷ והסדר הפנימי זהה לנדפס בסידור אשכנזי, דפוס לובלין שי"ד.¹⁸

(ב) הלכות אחדות נשמטו במהדורת בולוניה, כגון הדין בעניין הבדלה על פת (במקום יין), הנדפס במחזור רמ"ו, חלק ראשון, דף 22ב.¹⁹

בכל הקהילות, הגיה, תרגם לאיטלקית והוסיף הערות מנחם עמנואל הרטום, רומא תשמ"ח-תשנ"ב (3 כרכים).

14 על דרך משל אציין מעט הבדלי נוסח בין שתי המהדורות: (א) פיוט 'אדון עולם' לא נדפס במחזור רמ"ו, בראשית הספר. לעומת זו נדפס בבולוניה 'ח"א, קונטרס א, דף 4א); (ב) בסדר תחנון לימי שני וחמישי, הפסוק 'מה נאמר לפניך יושב מרום' והליטניה 'תכלה ממנו אפך וחמתך' לא נדפסו במחזור רמ"ו (וזה הדין ב'סידורילי', שונצין רמ"ו). וראו: גולדשמידט, מנהג בני רומא, לעיל הערה 5, עמ' 160. (ג) לפני סדר קריאת התורה לשני וחמישי נשמטה הפסקה 'ותגלה מלכותו עלינו מהרה [...] ואמרו כל העם אמן' (ייתכן שהפסקה נשמטה בטעות בעת ההדפסה ושאינו מדובר כאן במנהג שונה. ראו במחזור רמ"ו, 'ח"א דף 29א). (ד) בניגוד למהדורת בולוניה, בסוף 'יהי רצון לפני אבינו שבשמים' הנאמר אחרי קריאת התורה בימי שני וחמישי, שלושת הפסוקים 'כי לך הוחלתי' (תהלים לח, טז), 'למען יחלצוך' (תהלים ס, ז) 'הושיעה המלך יעננו' (תהלים כ, י), לא נדפסו ברמ"ו. (ה) בברכה שלפני קריאת שמע בערבית (ברכת 'מעריב ערבים') לימי חול, הנוסח בדפוס רמ"ו הוא 'ושמו חי וקים' ולא 'ושמו אל חי וקים' כבבולוניה. ראו: גולדשמידט, שם, עמ' 160; (ו) בעמידת מוסף לשבת, הנוסח הוא 'תקנת' תחת 'תכנת' (כמו ברוב כתבי יד); (ז) נוסח ההבדלה שונה במקצת. ראו יודלוב בקובץ מחקרים זה, עמ' 17-18, הערה 28.

15 יוסף ברוך סרמוניטה, נוסח התפילה של יהודי סיציליה, חיים ביינארט (עורך), יהודים באיטליה: מחקרים יוצאים לאור במלאת מאת שנה להולדתו של מ"ד קאסטו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 131-217, בפרט עמ' 138-140. סרמוניטה מטיל דופי במחקריו של גולדשמידט ומונה שיקולים מיתודיים בעניין קביעת מאפיינים ייחודיים של נוסחי התפילה השונים (רומניא, רומא, סיציליה ועוד).

16 וכך בכתב יד 'מחזור מוסקוביץ' (ומן הסתם בכתבי יד רבים אחרים). ראו: שלמה צוקר, מחזור מוסקוביץ — מעשה ידיו של יואל בן שמעון: סופר-מעתיק ומצייר אשכנזי-איטלקי של כתבי יד עבריים, כתב יד Heb. 4° 1384, ירושלים תשס"ה, עמ' 24. גולדשמידט (מנהג בני רומא, לעיל הערה 5, עמ' 154-155) מזכיר את סדר המקובל, לפי הנדפס בבולוניה (עם ברכת 'המעביר חבלי שנה' והבקשה שלאחריה בסוף שאר הברכות. ב'תפילת יחד', שונצין רמ"ו, הסדר הוא כמו בבולוניה.

17 ראו: יודלוב בספר זה, עמ' 17, הערה 28. ב'סידורילי', הנוסח הוא: 'שלא עשאני גוי'. ברכת 'מגביה שפלים' כן מופיעה ב'תפילת יחד' ('סידורילי', שונצין רמ"ו).

18 יצחק עקיבא סץ (עורך), סדר רב עמרם גאון, תפלת חול, ירושלים תש"ע, נספחות, עמ' 9-10 (אך במחזור שלנו, ברכת 'ליעף' איננה כנהוג במנהג רומא, וכאמור 'ברכת המעביר' ובקשת 'יהי רצון' נמצאות בראש הסדר).

19 ראו: ישראל מ' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון. חקר ועיון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 221-233. על

- (ג) בסוף התפילה למוצאי שבת, במקום המאמר 'אמר רבי אלעזר' (תלמוד בבלי, ברכות סד, א) נדפסה ברכת השיר בזו הלשון (הניקוד נאמן לעותק מוזיאון יהדות איטליה):
- 'תתהלל מלך בפי כל קדושים ובישרי לבב ובקרב ישרים יתרום שמך מלכנו ובמקהלות ישראל עמך יתפאר שמך וזכרך מלך מלכי המלכים לנצח ונצחים ותתרום על כל ברכה ותהלה ככתוב ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה [נחמיה ט, ה] וכתוב וירוממוהו בקהל עם ובמושב זקנים יהלוהו [תהלים קז, לב] וכתוב במקלות ברכו אלהים יי ממקור ישראל [תהלים סח, כז]. ברוך אתה יי מלך מהלל בתושבחות'.²⁰
- (ד) בהגדה של פסח, הפסוק 'שפוך חמתך על הגוים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו' (תהלים עט, ו) אינו מופיע במחזור רמ"ו לפי המסורת האיטלקית הקדומה.²¹
- (ה) בדפוס בולוניה נשמטו כל ההלכות, התפילות והברכות שבסוף המחזור שלנו (ח"ב, דפים 153–154ב): 'סדר הברכות', 'דין ברכת היין', 'דין סדר זימון'²² ותפילת הדרך.

עותק מוזיאון יהדות איטליה ע"ש ש"א נכון

טופס המחזור שעל פיו נדפסה מהדורת הפקסימיליה הנלווית לספר זה, שמור באוסף מוזיאון יהדות איטליה ע"ש ש"א נכון. מדובר בעותק שלם ונאה (למעט סימני עש וכתמי דבק בודדים, בעיקר בדפים האחרונים) הנדפס על קלף ושסימונו: On 1332. מידות הספר הן 28,3 × 20 ס"מ. בכריכה הפנימית מודבק תו-ספר: 'מספרי בית הכנסת כפי מנהג בני רומי — ירושלים' וכן הקדשה בדפוס: 'ספר זה נועד לבית הכנסת כפי מנהג בני רומי בירושלם עיר הקדש לפי החלטת ועד בית סיריני בראשותו של פרופ' ב"צ דינור, כמזכרת נצח של החלוץ הראשון מאיטליה חיים אנצו סיריני (רומא תרס"ה — דאכאו תש"ד) שנפל בידי האויב אחרי שצנח באיטליה בזמן מלחמת העולם השנייה. תנצב"א'²³ (ראו תצלום ההקדשה בסוף הפקסימיליה).

- המסורת האיטלקית הפוסקת לפי הירושלמי, ראו במיוחד בעמ' 232–233 וכן במאמרו של יודלוב בספר זה, עמ' 34.²⁴
- 20 ברכת השיר מופיעה גם ב'סידוריל'ו' (שונצין רמ"ו). על המחלוקת בעניין אמירת הברכה בסופה, ראו: ספר שבלי הלקט השלם לר' צדקיה ב"ר אברהם מן העונים (מהדורת שלמה בוכר), ווילנא תרמ"ז, סימן קטט, עמ' 101. במנהג רומניא היה נהוג לומר ברכת השיר בנוסח דומה מאוד לטקסט שהובא למעלה, בשחרית של שבת וכן במוצאי שבת (כמו במנהג רומא). ראו: דניאל גולדשמידט, 'על מחזור רומניא ומנהגו, הנ"ל, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ם, עמ' 133, 137; וכן נהגו לאומרה במנהג סיציליה, אך ללא חתימה (ברכה): סרמוניטה, נוסח התפילה של יהודי סיציליה, לעיל הערה 15, עמ' 174. אמירת ברכת השיר היא מנהג אופייני, המשותף למנהגי רומא ורומניא ושלמיטב ידיעתי לא צוין עד כה בספרות. תפילה זו היא — ללא ספק — שריד ממנהג תפילה ארץ ישראל. על 'תפילת השיר' ('צלאה אלשיר') לפי מנהג ארץ ישראל ראו: עזרא פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 217–257, וראו במיוחד עמ' 232, הערה 64 ובעמ' 246, קטע [קב] בסוף.
- 21 סרמוניטה, לעיל הערה 15, עמ' 185; שלמה צוקר, מחזור מוסקוביץ, לעיל הערה 16, עמ' 29–30. ראו גם יודלוב בספר זה, עמ' 17, הערה 28. כידוע כך המנהג בסדר רב עמרם גאון וגם אצל הרמב"ם.
- 22 בדפוס רמ"ו, 'סדר ברכת המזון' נדפס בראשי פרקים בלבד לאחר 'דין סדר זימון'. לנוסחה לפי 'סדר חיבור ברכות', ראו בספרו של אברהם שכטר, לעיל הערה 9, עמ' 92–94 ובמאמרו של יצחק עקיבא סץ, בקובץ מחקרים זה.
- 23 ח"א סיריני נרצח ביום ב בכסלו תש"ה (18 בנובמבר 1944) ולא בשנת תש"ד. ראו: איתאל מילאנו, שלמה א' נכון, דניאל קארפי (עורכים), ספר זכרון לחיים אנצו סיריני: כתבים על יהדות רומא, ירושלים

בעותק שלפנינו נוסף ניקוד בכתב יד במילות־פתיחה (איניציאלים), ולפעמים נוספו טעמי מקרא בכתב יד בפרשיות ובהפטרות. לעתים סומנו פרקי תהלים (מספר הפרק) והסליחות שנהוג לומר ביום הכיפורים, כנראה בקהילתו של בעל ספר קודם. כמו כן נוספו כותרת־עמוד בכתב יד לרוב העמודים. לעתים קרובות צוינו חילופי נוסחאות, ובעיקר נוספו מילים, משפטים ותפילות שנשמטו בטעות על ידי המדפיסים (כדוגמת ברכת 'מגביה שפלים' בחלק א, דף 3א; פסוק מתוך קריאה לר"ה שהושמט בקונטרס ב, דף 8ב; המשפט: 'פר ושעיר של יום הכפורים שחיטתן בצפון' בח"א דף 3ב; 'ובשקוציהם' ח"א, דף 39א; 'עתדים חמשה' בדף 45ב ועוד הרבה), או כאלה שנשמטו מחמת הצנזורה. בתפילות הקבע לדוגמה, יש שני סוגי השמטות שכיחות: (א) נוסח 'ברכת ולמלשינים', ובה התיבות 'וכל המינם' נמחקו ותחתן נכתב 'וכלם' כמו כן המשפט 'ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר' גורד לחלוטין.²⁴ (ב) תפילת 'עלינו לשבח' במקומות שונים צונזר. בסוף הספר (חלק ב, דף 154ב) חתימת הצנזור: Camillo Jaghel 1611.²⁵

בשולי המחזור נוספו בכתב יד טקסטים ארוכים בכתב בינוני איטלקי מסוף המאה הט"ו:

(א) זולת לשבת הגדול לר' יהודה בן מנחם 'ארוסת אמונה, ארוסת צדק ומשפט'.²⁶

(ב) נוסח מקוצר של 'אמת ויציב', כנראה לשבת הגדול (ח"א, דף 67ב): 'אָמֶת וַאֲמוּנָה נְכוּן וְקִיָּם וַיִּשָּׂר וַיִּנְאָמֵן וְטוֹב הַדְּבָר הַזֶּה עָלֵינוּ עַל אֲבוֹתֵינוּ עַל בְּנֵינוּ וְעַל דּוֹרוֹתֵינוּ וְעַל כָּל דּוֹרוֹת זֵרַע יִשְׂרָאֵל עֲבָדֶיךָ: עַל הָרָאוּשׁוֹנִים וְעַל הָאֲחֵרוֹנִים עוֹלָם וְעַד חֵק וְלֹא יֵעָבֹר. אָמֶת שְׁאֲתָה הוּא יִי אֱלֹהֵינוּ וְאֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ עוֹלָם וְעַד אֲתָה מְלַכְנוּ מְלֶךְ אֲבוֹתֵינוּ מִהַר גָּאֲלֵינוּ כְּגֹאֲלֶת אֶת אֲבוֹתֵינוּ אָמֶת מְעוֹלָם שְׂמֶךְ הַגְּדוֹל עָלֵינוּ נִקְרָא בְּאֵהָבָה וְאֵין אֱלֹהִים עוֹד זוֹלָתְךָ:'.²⁷

(ג) מעריב לשבועות 'אל נגלה בסיני, וגם אנכי ה'.'²⁸ (ח"א, דף 131א).

(ד) קינה לתשעה באב 'אש תוקד בקרבי, בעלותי על לבי'.²⁹ (ח"א, דף 160ב).

תשל"א, עמ' 39. ראו צילומים מתוך המחזור בספר זה, עמ' 40 וכן בספרו של שלמה א' נכון, ארונות קודש ותשמישי קדושה מאיטליה בישראל, תל אביב תש"ל, עמ' 46.

24 גולדשמידט, מנהג בני רומא, לעיל הערה 5, עמ' 159. ראו: ח"א, דפים 11א, 52א, 61א, 62א, 77ב, 145א, 157ב, 165ב ובח"ב דפים 10ב, 15, 19, 22ב, 32א, 51, 59, 75א, 81א, 92ב, 99א, 101א, 133ב ועוד.

25 William Popper, *The censorship of hebrew books*, New York 1899, pp. 100–102, 104, 123, appendix; Daniele Nissim, 'Notarelle di storia ebraica: I. Chi era Camillo Jaghel', *La Rassegna Mensile di Israel* 39 (1973), p. 184. נסים מייחס את זהותו של הצנזור לר' אברהם יגל גאליקו.

לעומת זו ראו יודלוב, בספר זה, עמ' 27 והערה 57.

26 ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט, 7556; גולדשמידט, מנהג בני רומא, לעיל הערה 5, עמ' 174 (לפי גולדשמידט, הפיוט טרם פורסם).

27 נוסח זהה, הפותח: 'אמת ויציב' במקום 'אמת ואמונה' מובא במחזור כמנהג האשכנזים, וניציאה ש"ס, ח"א, דף קמח, עמוד א; וראו גם: מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת יונה פונקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 93, והוא כידוע נוסח 'אמת ויציב' לפי מנהג אשכנז המערבי שאומרים בימים בהם קוראים פיוטים. לא ידוע לי על מנהג דומה אצל האיטליאניים ולא ברור אם נוסח זה נאמר בערבית של שבת הגדול בשינוי לשון ('ואמונה') וצ"ע.

28 אוצר השירה והפיוט, 3901א; גולדשמידט, שם, עמ' 174.

29 אוצר השירה והפיוט, 7736א; מחזור בלונייה, ש"ש"א, ח"א קונטרס כו, דפים 1–2א.

- (ה) סילוק לשבת שלפני ראש השנה לר' יוסף בן מתתיה 'אלכה ואשובה אל מלך דר בנהורא'³⁰ (ח"ב, דף 10א).
- (ו) מעריב לראש השנה 'אמוני נבונים, בתוקעם בירח איתנים'³¹ (ח"ב, דף 10ב).
- (ז) תוכחה לרבינו בחיי, 'ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו'³² (ח"ב, דף 53א).

ברצוני להודות לכל מחברי המאמרים שכונסו בקובץ המחקרים, ובפרט ל'בעל האכסניא' פרופ' ראובן בונפיל, זריז המזרו את הזריזים, על העצות הנבונות שהשיא בשלבי העריכה של הספר. חן חן לצלם ארדון בר-חמא, לליאורה הרציג, העורכת הלשונית, לרוחמה פיפרנו-באר לעיצוב שתי המפות המצורפות לעיל, ולד"ר אליהו צ' בן זמרה, יו"ר חברת יהודי איטליה לפעולה רוחנית שהרשני להשתמש בעותק המחזור שבמוזיאון יהדות איטליה לצורך הפקת הפקסימיליה; ואחרון אחרון חביב — עונג לי להביע תודה מקרב לב לעובדי דפוס גרפית ולמנהלו, שמעון חן, על שיתוף הפעולה בהכנת שני הספרים ובהדפסתם.

אמ"פ

30 אוצר השירה והפיוט, א5139 (על פי צונץ, עמ' 370).

31 אוצר השירה והפיוט, א5611; גולדשמידט, שם, עמ' 176.

32 מחזור בולוניה, ש'—ש"א, ח"ב, קונטרס ט, דפים 2—3א.

ביד חזקה זו הדבר כמה שנאמר הנה יד יי' הויה במקנך אשר בשדה בסוסים בחמורים כגפ
 בנגמלים בבקר ובצאן דבר כבוד נאמר . ובזרוע נטויה זו החרב כמה שנאמר
 ודרכו שלופה בידו נטויה על ירושלים . ובמזרא גדול זו גלוי שכניה כמה
 שנאמר או הנסה אלהים לבא לקחת לו גוי מקרב גוי במסות באותות ובמפתים ובמלחמה
 וביד חזקה ובזרוע נטויה ובמזראים גדולים ככל אשר עשה לכם יי' אלהיכם במצרים לש
 לעניך . ובאותות זה המטה כמה שנאמר ואת המטה הזה תקח בידך אשר
 תעשה בו את האותות . ובמפתים זה הדם כמה שנאמר ונתתי כופתים
 בשמים ובארץ דם ואש ותימרות עשן : דבר אחר ביד חזקה שמים ובזרוע נטויה
 שמים ובמזרא גדול שמים ובאותות שמים ובמפתים שמים . אילו עשר מצות שהביא הק
 הקדוש ברוך הוא על המצריים במצרים ואלו הן דם צפרדע כנים ערוב דבר שחון ברד
 ארבה חשך מכת בכורות . רבי יהודה היה נוטן בהם סימנין דרך ערש באהב .
 רבי יוסי הגלילי אומר כניין אתה אומר שלקו המצריים במצרים עשר מצות ועל הים
 לקו חמישים מצות . במצרים מה הוא אומר ויאמרו החרטומים אל פרעה אצבע
 אלהים היא . ועל הים מה הוא אומר וירא ישראל את הים הגדולה אשר עשה יי' במצרים
 ויראו העם את יי' ואמינו ביי' ובמשה עבדו . כמה לקו באצבע עשר מצות אמור מעתה ב
 במצרים לקו עשר מצות ועל הים לקו חמישים מצות . רבי אליעזר אומר מניין
 שכל מצה ומצה שהביא הקדוש ברוך הוא על המצריים במצרים היתה של ארבע מצות ש
 שנאמר ישלח במ חרון אפו עברה וזעם וצרה משלחת מלאכי רעים . עברה אחת זעם שמים
 צרה שלש . משלחת מלאכי רעים ארבע . אמור מעתה במצרים לקו ארבעים מצות ועל
 הים לקו מאתיים מצות . רבי עקיבה אומר מניין שכל מצה ומצה שהביא
 הקבה על המצריים במצרים היתה של חמש מצות שנאמר ישלח במ חרון אפו עברה זו
 זעם וצרה משלחת מלאכי רעים . אפו אחת עברה שמים זעם שלש צרה ארבע משלחת
 מלאכי רעים חמש . אמור מעתה במצרים לקו חמישים מצות ועל הים לקו מאתיים וחמישים
 מצות . כמה מעלות טובות למקום עלינו

אלו

הוציאנו ממצרים	ולא עשה בדם שפטים	דיינו
אלו עשה בדם שפטים	ולא עשה דין באלהיהם	דיינו
עשה דין באלהיהם	ולא הרג את בכוריהם	דיינו
הרג את בכוריהם	ולא נתן לנו את ממונם	דיינו
נתן לנו את ממונם	ולא קרע לנו את הים	דיינו
קרע לנו את הים	ולא העבירנו בתוכו בחרבה	דיינו
העבירנו בתוכו בחרבה	ולא שקע צרינו בתוכו	דיינו
שקע צרינו בתוכו	ולא ספק צרכנו במדבר ארבעים שנה	דיינו
ספק צרכנו במדבר ארבעים שנה	ולא האכילנו את המן	דיינו
האכילנו את המן	ולא נתן לנו את השבת	דיינו

פסח

אילו	נתן לנו את השבת	ולא קרבנו לפני דר סיני	דיינו
אילו	קרבנו לפני דר סיני	ולא נתן לנו את התורה	דיינו
אילו	נתן לנו את התורה	ולא הכניסנו לארץ ישראל	דיינו
אילו	הכניסנו לארץ ישראל	ולא בנה לנו את בית המקדש	דינו
אילו	בנה לנו את בית המקדש	ולא בנה לנו את בית הכחירה	דיינו

על אחת כמה וכמה טובה כפולה ומכופלת למקום עלינו

הוציאנו

במצרים עשה בהם שפטים עשה דין באלהיהם דרג את בכוריהם נתן לנו את ממונם קרע לנו את היס העבירנו בתוכו בחרבה שקע צרינו בתוכו ספק צרכנו במדבר ארבעים שנה האכילנו את הזמן נתן לנו את השבת קרבנו לפני דר סיני נתן לנו את התורה הכניסנו לארץ ישראל בנה לנו את בית המקדש בנה לנו את בית הכחירה לכפרה על כל עונותינו רבן גמליאל היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים אילו בפסח לא יצא ידו חובתו פסח מצה ומרורים פסח שהיו אבותינו אוכלין בוסן שבית המקדש קיים על שום מה על שום שפסח המקום על בתי אבו אבותינו במצרים שנאמר ואמרתם ובחפס הוא ליל אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל ויקוד העם וישתחוו

ואחז מנה בידו ואומר

זו שאנו אוכלין על שום מה על שום שלא הספיק בציקן של אבותינו להחמיץ עד שנגלה ע עליהם מלך מלכי המלכים הקב"ה וגאלם שנאמר ואפו את הבצק אשר הוציאו במצרים עו שגות מצות כי לא חמץ כי גורשו ממצרים ולא יכלו להתמזכה וגם צדה לא עשו להם

ואחז מרור בידו ואומר

מרור

זה שאנו אוכלין על שום מה על שום שמררו ומצריים את חיי אבותינו במצרים שנאמר ומררו את חיהם בעבודה קשה בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה את כל עבודתם אשר עבדו בהם כפרך בכל דור דור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים שלא את אבותינו בלבד נאל הקב"ה